

**UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA**

DIPLOMSKO DELO

ALJOŠA PAUREVIĆ

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

DIPLOMSKO DELO

AVSTRIJSKA EKONOMSKA ŠOLA IN JOSEPH SCHUMPETER

Ljubljana, marec 2014

ALJOŠA PAUREVIĆ

IZJAVA O AVTORSTVU

Spodaj podpisani Aljoša Paurevič, študent Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, izjavljam, da sem avtor diplomskega dela z naslovom Avstrijska ekonomska šola in Joseph Schumpeter, pripravljenega v sodelovanju s svetovalcem prof. dr. Sušjan Andrejem.

Izrecno izjavljam, da v skladu z določili Zakona o avtorski in sorodnih pravicah (Ur. l. RS, št. 21/1995 s spremembami) dovolim objavo diplomskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

S svojim podpisom zagotavljam, da

- je predloženo besedilo rezultat izključno mojega lastnega raziskovalnega dela;
- je predloženo besedilo jezikovno korektno in tehnično pripravljeno v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, kar pomeni, da sem
 - poskrbel, da so dela in mnenja drugih avtorjev oziroma avtoric, ki jih uporabljam v diplomskem delu, citirana oziroma navedena v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, in
 - pridobil vsa dovoljenja za uporabo avtorskih del, ki so v celoti (v pisni ali grafični obliki) uporabljena v tekstu, in sem to v besedilu tudi jasno zapisal;
- se zavedam, da je plagiatstvo – predstavljanje tujih del (v pisni ali grafični obliki) kot mojih lastnih – kaznivo po Kazenskem zakoniku (Ur. l. RS, št. 55/2008 s spremembami);
- se zavedam posledic, ki bi jih na osnovi predloženega diplomskega deladokazano plagiatstvo lahko predstavljalo za moj status na Ekonomski fakulteti Univerze v Ljubljani v skladu z relevantnim pravilnikom.

V Ljubljani, dne _____

Podpis avtorja: _____

KAZALO

UVOD	1
1 KLASIČNI LIBERALIZEM	1
1.1 OPREDELITEV KLASIČNEGA LIBERALIZMA	1
1.2 O DVEH KONCEPTIH SVOBODE.....	3
1.2.1 <i>Negativna svoboda</i>	3
1.2.2 <i>Pozitivna svoboda</i>	4
1.3 NAČELA KLASIČNEGA LIBERALIZMA	4
2 RAZVOJ IN ZNAČILNOSTI AVSTRIJSKE EKONOMSKE ŠOLE	9
2.1 NASTANEK AVSTRIJSKE ŠOLE.....	9
2.2 ZNAČILNOSTI AVSTRIJSKE ŠOLE	10
2.3 GLAVNI PREDSTAVNIKI AVSTRIJSKE ŠOLE	14
2.3.1 <i>Carl Menger (1840-1921)</i>	14
2.3.2 <i>Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1914) in Friedrich von Wieser (1851-1926)</i>	15
2.3.3 <i>Ludwig von Mises (1881-1973)</i>	16
2.3.4 <i>Friedrich August von Hayek (1899-1992)</i>	16
2.4 NASTANEK NEOAVSTRIJSKE ŠOLE	17
3 VLOGA JOSEPHA SCHUMPETRA V EKONOMSKI TEORIJI	18
3.1 GLAVNA DELA IN IDEJE	18
3.1.1 <i>Podjetniška aktivnost in inovacije</i>	18
3.1.2 <i>Profit</i>	19
3.1.3 <i>Kreditiranje in varčevanje</i>	20
3.1.4 <i>Poslovni cikli</i>	20
3.1.5 <i>Etape kapitalističnega razvoja</i>	21
3.1.6 <i>Konkurenca in monopol</i>	22
3.1.7 <i>Usoda kapitalizma</i>	23
3.2 PRIMERJAVA SCHUMPETRA Z AVSTRIJSKO ŠOLO	24
SKLEP	25
LITERATURA IN VIRI	27

UVOD

V današnjem času lahko na vsakem koraku zasledimo vse večji odpor in zavračanje liberalnih idej ter predvsem pretiravanj o zlomu, propadu in razkroju kapitalističnega sistema in ponovnem oživljanju različnih kolektivističnih idej in njenih derivatov. Eden od bolj znanih vzrokov za takšno negativno razpoloženje je zagotovo posledica finančne krize, ki se je pričela leta 2008 v ZDA s propadom ameriške investicijske banke Lehman Brothers. Temu je sledila gospodarska kriza, ki se je razširila po svetu in zamajala temelje nekaterih evropskih gospodarstev. Kritiki takšno stanje pripisujejo predvsem preveč liberalno usmerjenim gospodarskim politikam posameznih držav, v smislu deregulacije in umika države iz gospodarstva. Še pogosteje krivdo pripišejo kar liberalizmu, vse skupaj pa pospremijo z danes zelo priročno frazo »povampirjeni neoliberalizem«, ki nima nobene povezave s tradicijo klasičnega liberalizma škotskih mislecev. Prisotnost države je do neke mere zagotovo potrebna, saj tržni mehanizem, kot ugotavlja že Smith, zaradi različnih tržnih pomanjkljivosti ne zagotavlja vedno pozitivnih rezultatov tržne igre. Toda spreminjati celoten sistem, ki se je v zgodovini človeštva izkazal za najboljšega, se mi zdi nekoliko pretirano.

Namen diplomske naloge je osvetliti vlogo Josepha Schumpetra v zgodovini ekonomske misli, jo povezati ter poiskati vzporednice s tradicijo predstavnikov avstrijske ekonomske šole, iz katere Schumpeter tudi izhaja. V prvem delu diplomske naloge bom poskusil izpostaviti ideološki vidik klasičnega liberalizma, njegov nastanek in razvoj ter predstaviti njegove temeljne ideje in vrednote, ki so na družbeni ravni pogosto napačno interpretirane, hkrati pa predstavljajo doktrinarni okvir avstrijske ekonomske šole. Menim, da so najpomembnejši razlogi za slabše razmere v državi in svetu pomanjkanje etičnih in moralnih vrednot, trdno postavljeni pravni temelji, ki bi veljali za vse, ter zanikanje odgovornosti za svoja dejanja. Drugo poglavje je namenjeno podrobnejši predstavitvi ideološke usmeritve avstrijske ekonomske šole, njihovega pogleda na ekonomsko stroko ter predstavitvi temeljnih del in konceptov njenih najpomembnejših predstavnikov. Jedro diplomske naloge obsega tretje poglavje, ki je v celoti posvečeno delu in idejam Josepha Schumpetra, ki velja za enega najpomembnejših ekonomistov prve polovice 20. stoletja, ki je pustil velik pečat v ekonomski teoriji, zlasti na področju inovacij kot konkurenčne prednosti. V tem poglavju bom obravnaval Schumpetrov pogled na različne ekonomske kategorije, njegovo videnje kapitalističnega sistema in napovedi za njegov nadaljnji razvoj ter primerjavo z ostalimi predstavniki avstrijske šole.

1 KLASIČNI LIBERALIZEM

1.1 Opredeleitev klasičnega liberalizma

Klasični liberalizem predstavlja politično in ekonomsko filozofijo oziroma skupek idej, ki poudarjajo pomembnost individualne svobode. Njene zametke najdemo v zgodnjem 18.

stoletju, v času škotskega razsvetljenstva ter vse večjega odpora proti različnim merkantilistično-intervenističnim politikam v Evropi. Ta oblika liberalizma v grobem izpostavlja tri ključne dejavnike: posameznikovo svobodo, varstvo zasebne lastnine ter svobodne trge. Zagovarja omejeno vlogo države v gospodarskem sistemu ter si prizadeva onemogočiti skupini ljudi, da lahko s kolektivističnimi ukrepi negativno vpliva na pravice ostalih. Filozofija temelji tudi na določeni predpostavki glede človeške narave. Zagovorniki klasičnega liberalizma trdijo, da so posamezniki racionalna bitja, katerih posamezni interesi oz. preference so omejeni glede na njihov razpoložljiv dohodek. Večje družbe najbolje funkcionirajo tam, kjer so posameznikovi interesi oz. preference svobodno izraženi brez vmešavanja države ali verskih organizacij. Lastnina, trgovina in trg so za klasične liberalce ključni elementi. Klasični liberalizem se za večino ekonomskih odločitev zanaša na tržne sile glede alokacije omejenih resursov v gospodarstvu. Država mora sprejeti politiko, ki se ne vmešava v delovanje trga (Mrkaić, 2007, str. 312).

Med začetnike in tvorce liberalne misli spada angleški empirist in filozof John Locke. Locke je poleg pomembnih prispevkov k spoznavni teoriji napisal tudi temeljno delo Dve razpravi o vladanju (angl. *Two Treatises on the Government*), v katerem je opisal naravno stanje, ter iz njega izpeljal osnovne pravice posameznika. Ideje liberalne tradicije je zagovarjal tudi škotski razsvetljenec, moralni filozof in začetnik sodobne ekonomije Adam Smith, čigar misli so ključne za razvoj te filozofije, saj so po njegovem odločitve sprejete na povsem svobodnem trgu najboljši pokazatelj potreb in želja celotne družbe. Posegi v svobodo posameznika zanj predstavljajo kršitev najvišje posameznikove pravice, pravice do samolastništva. »Lastništvo, ki ga ima vsak človek nad svojim delom, ni samo prvotni temelj vsega drugega lastništva, je tudi najsvetejše in neoskrunljivo. Reveževa dediščina sta moč in spretnost njegovih rok; če mu ne pustimo, da bi uporabljal to moč in spretnost tako, kakor se mu zdi prav, ne da bi ob tem škodoval bližnjemu, je to groba skrunitev tega najsvetejšega lastništva. To je očitno kršenje temeljne svobode, tako delavčeve kakor tistih, ki bi ga bili sicer voljni zaposliti« (Smith, 2010, str. 142).

Klasični liberalizem je dobil enega najpomembnejših predstavnikov v Johnu Stuartu Millu, ki je avtor znamenite razprave O svobodi (angl. *On Liberty*). Mill je svoj liberalizem utemeljeval utilitaristično s tezo, da je v interesu družbe, da je posameznik svoboden in srečen, saj je v tem primeru zadovoljna tudi večja skupina posameznikov oziroma družba (Mrkaić, 2007, str. 313). Pri klasičnih avtorjih ne gre pozabiti velikega prispevka k širjenju liberalne misli s strani škotskega filozofa Davida Humea, ki vse bolj kritizira državni intervencionizem in regulacijo. Klasični liberalizem je vrhunec dosegel v prvi polovici 19. stol. v Angliji, kjer je bila ideja svobodne trgovine neposreden rezultat prizadevanj liberalcev. V boju za uveljavitev ekonomskega liberalizma je potrebno izpostaviti t.i. »žitne zakone« (angl. *Corn Laws*), ki so pomenili odpravo protekcionizma pri uvozu hrane. V istem obdobju sta z institucionalnega vidika za Hayeka (1978) pomembna tudi zakon, ki je dal zapostavljenim urbanim področjem večja volilna zastopstva (angl. *Reform Act*) iz leta 1832, ter akt, s katerim so katoličani lahko zasedli mesto v parlamentu (angl. *Catholic Emancipation Act*). Takšni sprejeti zakoni predstavljajo eno vidnejših zmag liberalizma,

kakršnih je bilo v devetnajstem stoletju zelo malo. Moč klasičnega liberalizma se je začela krhati v drugi polovici devetnajstega stoletja s prodorom marksizma in drugih kolektivističnih idej. To postane še izraziteje kasneje, ko ideološki primat povsem zasedeta komunizem in nacizem. Ideje klasičnega liberalizma začnejo ponovno oživljati sredi sedemdesetih let dvajsetega stoletja v času naftne krize in s pojavom stagflacije ter posledično zlomom keynesijanske ekonomike. Takrat prevzameta vodilno vlogo pomembna zagovornika klasičnega liberalizma Friedrich Hayek ter predstavnik pozitivistične smeri čikaške šole Milton Friedman (Hayek, 1991).

1.2 O dveh konceptih svobode

Leta 1958 Berlin izda esej z naslovom Dva koncepta svobode (angl. *Two Concepts of Liberty*), s katerim želi prikazati razlike med posameznima konceptoma. Že v začetku eseja postavi ločnico med obema pojmovanjema, najprej za negativni smisel, z vprašanjem »Kaj je območje, znotraj katerega subjektu (osebi ali skupini oseb) je ali bi moralo biti prepuščeno, da počne ali, da je, kar je zmožen početi ali biti, brez vmešavanja drugih oseb?« ter za pozitivni smisel z vprašanjem »Kdo ali kaj je izvir nadzora ali vmešavanja, ki lahko nekomu določi, da počne, ali da je raje to kot ono?« (Berlin, 1992, str. 1)

1.2.1 Negativna svoboda

Negativna svoboda predstavlja odsotnost prisile drugih. V tem smislu je nekdo svoboden le v primeru, če nihče in ničesar ne omejuje njegovih aktivnosti (Mrkaič, 2005). Negativna svoboda se ukvarja s področjem, kjer je posamezniku prepuščeno, da počne, kar želi oz. česar je zmožen, ne da bi se vmešavale druge osebe. »Navadno pravimo, da sem svoboden do tiste stopnje, do katere me noben človek ali ustanova ljudi ne ovirata v moji dejavnosti« (Berlin, 1992, str. 1). Svoboda je v svojem bistvu odsotnost prisile, to pa lahko zagotavlja zgolj trdna pravna podlaga s poudarjeno zaščito zasebne lastnine oz. lastninskih pravic. V tem smislu resnična svoboda lahko pomeni tudi svobodo v pomanjkanju, delanju napak ali izpostavljenosti tveganjem. »V klasičnem liberalizmu je ključna negativna svoboda, ki pomeni odsotnost prisile ali ovir pri uresničevanju naših želja. Cenzura, protekcionizem, prohibicija in podobne zadevščine so očitna prisila, saj nas omejujejo – nam jemljejo negativno svobodo. Ker je klasični liberalizem predvsem osredinjen na zmanjševanje prisile suverena nad državljani, je zanj negativna svoboda ključna« (Mrkaič, 2007, str. 316). Seveda pa negativna svoboda ne pomeni svobode kršenja naravnih zakonov ali odsotnosti naravne nuje, saj bi to pomenilo, da lahko vsi ljudje neovirano posegajo v zadeve drugih ljudi. Berlin (1992) meni, da bi takšna oblika svobode vodila v družbeno stanje, v katerem človekove osnovne potrebe ne bi bile zadovoljene oz. svoboščine šibkih bi zatrli močni. Gre torej izključno za svobodo oz. za odstranitev ovir izvrševanja želja s strani drugih oseb, ne pa s strani narave.

Za Bršičiča (2010) pomembno vlogo v utemeljevanju negativne svobode predstavlja tudi Smithovo delo Bogastvo narodov, na podlagi katerega je tudi Hayek uvrstil Smitha med zagovornike negativne svobode ter s tem v tradicijo pravega, klasičnega liberalizma. Negativno svobodo v Bogastvu narodov Smith izrazi v svoji ostri kritiki angleške institucionalne ureditve, ko z vidika kršitve načel naravne svobode graja cehovske monopole, zakon o naselitvi in statut o vajeništvu. Slednji poslabšujejo alokacijsko sposobnost trga in onemogočajo udeležanje koristnosti delitve dela. »Monopolne prednosti cehov, statuti vajeništva in vsi tisti zakoni, ki v nekaterih poklicih omejujejo konkurenco na manjše število članov od tistega, ki bi ga sicer lahko sprejeli, imajo isto težnjo, čeprav v manjši meri. To so nekakšni razširjeni monopoli in pogosto lahko dolga stoletja skupaj, v celi vrsti poklicev, držijo tržno ceno nekaterih dobrin nad naravno ceno ter ohranjajo tako plače kakor dobičke od vloženih sredstev precej nad naravno mero« (Smith, 2010, str. 76).

1.2.2 Pozitivna svoboda

Pojem pozitivne svobode poskuša odgovoriti na vprašanje, koliko se država vmešava oz. koliko se sme vmešavati v posameznikovo življenje. Berlin meni, da pozitivni smisel izhaja iz posameznikove želje, da bi bil sam svoj gospodar. »Želim si, da bi bilo moje življenje in moje odločitve odvisne od mene, ne pa od kakršnihkoli zunanjih sil« (Berlin, 1992, str. 7). Pozitivna svoboda predstavlja moč, dejansko moč, s katero je možno narediti določene stvari, zahteva po pozitivni svobodi pa zahtevo po moči. V okviru pozitivne svobode je posamezniku potrebno prisoditi določene socialne pravice oziroma osnovne dobrine, ki mu omogočajo samouresničitev. Zahteve po udeležanju pozitivne svobode so navadno spremljane z argumentacijo zagotavljanja distributivne oziroma socialne pravičnosti (Bršičič, 2010).

Pozitivna svoboda ne pomeni odsotnosti prisile, ampak možnost uresnitve želja ali osebni potencial, ki je hkrati tudi »[...] idealno gojišče totalitarističnih tendenc pod krinko liberalizma, saj kar kliče k intervencionizmu. Javno zdravstvo je npr. klasični primer pozitivne svobode, saj naj bi bila »pravica do zdravstva« nekaj, kar mora biti omogočeno vsakomur. Podobno je s »pravico do šolanja«, »pravico do dela«, »pravico do pokojnine« in tako naprej – vse to so domnevne pravice, ki pa jih lahko uresničimo zgolj znotraj bolj ali manj totalitarnega okvira državne prisile in so v neposrednem konfliktu s postulati klasičnega liberalizma« (Mrkaić, 2007, str. 317). Za zagovornike klasičnega liberalizma zato velja, da na pozitivno svobodo gledajo z veliko skepso, saj je bila večina dvajsetega stoletja polna iskanja raznih projektov pozitivne svobode, ki pa so v končni fazi pomenili totalitarizem oz. pot v hlapčevstvo (Hayek, 1991).

1.3 Načela klasičnega liberalizma

Zagovornike klasičnega liberalizma najdemo med številnimi ekonomisti po svetu. Nekatere med njimi zato, ker so prepričani, da liberalizem in z njim povezana ekonomska svoboda

povečujeta družbeno blaginjo in dajeta boljše rezultate, spet druge, ker verjamejo v zanje osnovni postulat – svobodo. Ne glede na to se ekonomisti v svojih teoretskih okvirih lahko v marsičem razlikujejo, kljub vsemu pa so si enotni, da je za povečevanje blaginje najboljša čim večja osebna in podjetniška svoboda. Izpostavil bi deset osnovnih idej klasičnega liberalizma.

1. Svoboda kot primarna politična vrednota

»Posameznik je družbi odgovoren le za tisti del svojega ravnanja, ki zadeva druge ljudi, medtem ko je v delu, ki zadeva zgolj njega samega, njegova neodvisnost upravičeno brezpogojna. Posameznik je edini vladar nad samim seboj, nad lastnim telesom in duhom« (Mill, 2003, str. 145). Za zagovornike klasičnega liberalizma je osnovna vrednota svoboda. Vsakdo ima lahko izdelan različen vrednostni sistem oz. zagovarja različne vrste vrednot, kot so družina, cerkev, denar...Ko pa je potrebno sprejeti politično odločitev, je za klasične liberalce najpomembnejše vprašanje, ali konkreten ukrep pomeni povečanje ali zmanjšanje posameznikove svobode. Posameznika zato v njegovem delovanju ne sme ovirati noben človek ali institucija. »Politična svoboda v tem smislu je, enostavno rečeno, območje, v katerem človek lahko deluje, ne da bi ga drugi ovirali« (Berlin, 1992, str. 1).

2. Individualizem

»Bistvo individualističnega pristopa je torej prepričanje, da je posameznik končni razsodnik glede svojih ciljev in da naj svoje delovanje, kolikor je le mogoče, prilagaja zgolj svojim pogledom« (Hayek, 1991, str. 70). Posameznik je bolj pomemben kot kolektiv. Za Hayeka kolektivizem predstavlja podreitev posameznikov, ekonomskih in drugih subjektov nekemu že postavljenemu cilju. Na drugi strani pa individualizem gradi na razumevanju spontano vzpostavljenega družbenega reda, ki takšne podreditve ne vključuje. Razne kolektivistične ideje o družbenem cilju, splošnem namenu, skupni blaginji ali skupnem interesu so termini, katerih pomen ni dovolj določen, da bi z njimi lahko opisovali natančne smeri delovanja. Blaginje in sreče ljudi se ne da meriti s preprosto lestvico, saj sta obe odvisni od številnih posameznosti, ki se prepletajo v različne kombinacije. Slednje se lahko izrazi le s hierarhijo smotrov oz. lestvico vrednot, na kateri je prostor za vsako posameznikovo. Možnost, da bi vse naše dejavnosti usmerjal en centralni plan, bi pomenilo, da ima vsaka od naših potreb natančno določeno mesto oz. da obstaja popoln etičen kod, ki hierarhično razvršča naše potrebe, kar je izredno težko razumljivo (Hayek, 1991).

3. Skeptičnost glede oblasti

Za zagovornike klasičnega liberalizma oblast oz. moč najpogosteje predstavljata sredstvo ali način, kako ljudi pripraviti, da storijo nekaj, česar v normalnih okoliščinah ne bi storili. Država pogosto zatrjuje svojim državljanom, da jih s prisilnimi sredstvi usmerja, naj storijo oz. sprejmejo določen ukrep, saj je to v njihovem interesu. Največkrat pa se izkaže, da to storijo zgolj zato, ker je to v interesu države oz. njenih predstavnikov in ne državljanov.

Klasični liberalci zato verjamejo, da bi država morala državljanom svetovati, jih usmerjati, toda na koncu odločitev sprejme vsak posameznik. Država svojih državljanov ne sme prisiliti, naj storijo nekaj, česar ne želijo storiti.

4. Pravna država

Ideja pravne države je, da morajo obstajati neka določena višja načela. Vladavina prava v splošnem predpostavlja popolno skladnost z zakoni. Hayek se zaveda, da vladavina zakonov ne zagotavlja tudi vladavine prava. Problem nastopi, če zakon oblastem podeli neomejena pooblastila za ukrepanje po lastni presoji. S tem postanejo vsa njihova dejanja zakonita, kar pa ni v skladu z vladavino prava. Hayeku zato pravna država pomeni »[...] da vlado na vsakem koraku omejujejo pravila, ki so bila določena in predstavljena vnaprej – pravila, ki omogočajo, da se z veliko gotovostjo predvidi, kako bo vlada v določenih okoliščinah uporabila svojo izvršilno moč, in ki posamezniku glede na to vednost hkrati omogočajo načrtovanje lastnih zadev« (Hayek, 1991, str. 83). Posamezniku naj bi bilo omogočeno, da po vnaprej postavljenih pravilih igre uresničuje svoje zamisli in želje, brez bojzani pred vladnim zavestnim onemogočanjem. Pravna država mora tudi izpolnjevati nekatere osnovne značilnosti; vzpostavljen mora biti sistem pravne varnosti, abstraktnosti zakonov, jasna delitev oblasti na sodno, izvršno in zakonodajno, zagotovljeno mora biti načelo enakosti pred zakonom. Pomembna je tudi neodvisnost sodstva, ki je v današnjem času pogosto kršena s strani vladajoče politike (Hayek, 2012).

5. Civilna družba

Prostovoljne nevladne organizacije, ki med seboj povezujejo posameznika in državo, imenujemo civilna družba. Klasični liberalci so mnenja, da je številne družbene probleme mogoče rešiti preko prostovoljnih organizacij, kot so družina, cerkev, različne dobrodelne organizacije, saj te bolje poznajo vedenje posameznika. Civilna družba je na ta način bistveno bolj učinkovita kot državna birokracija in nefleksibilna pravila oz. zakoni, ki se jih ne da spreminjati glede na posameznikove okoliščine.

6. Nevidna roka in spontani red

Klasični liberalizem v ekonomski teoriji izpostavlja koncept nevidne roke, ki za Smitha predstavlja metaforo oz. teoretski koncept namenjen razlagi Mandevillovega paradoksa. V 17. in 18. stoletju so britanski filozofi izhajali iz dejstva, da je oblikovanje dobre družbe pogojeno z zglednim življenjem posameznika. Dobra družba torej temelji na dobrih posameznikih. Bernard Mandeville je v svoji pesnitvi Basen o čebelah (angl. *The Fable of the Bees*) to zavrnil, kar je razvidno iz podnaslova pesnitve Zasebne pregrehe, javne koristi. Koncept nevidne roke pri Smithu zasledimo v kontekstu kapitalistovega zasledovanja individualnega interesa. »Ker se torej vsak posameznik na vso moč trudi uporabljati kapital za vzdrževanje domače delavnosti in jo usmerjati tako, da bi njen produkt imel čim večjo vrednost, se vsak posameznik neogibno silno trudi, da bi bil letni dohodek družbe čim večji.

Večinoma sicer nima namena podpirati javne koristi in tudi ne ve, v kolikšni meri jo podpira. S tem, da rajši kakor tujo vzdržuje domačo delavnost, samo skrbi za svojo varnost; in ko to delavnost usmerja tako, da bi njen produkt imel čim večjo vrednost, spet skrbi samo za svoj dobiček, in kakor v številnih drugih, ga tudi v tem primeru vodi nevidna roka, da podpira cilj, ki sploh ni del njegovega namena. Kadar se človek trudi zase, pogosto podpira družbeno korist veliko učinkoviteje kakor takrat, ko si resnično prizadeva zanjo. Še nikdar nisem slišal, da bi bili tisti, ki hlinijo, da trgujejo za splošno blaginjo, naredili dosti dobrega« (Smith, 2010, str. 296-297).

Če pozorno preberemo besedilo, opazimo, da Smith uporabi prislov »pogosto«, kar pomeni, da se je Smith zavedal, da tržni mehanizem ne zagotavlja vedno pozitivnih posledic. Različne tržne nepopolnosti, kot so asimetričnost informacij, zunanje eksternalije, monopoli ter javne dobrine, dajejo podoptimalne rezultate tržne igre. Hayek je na drugi strani Smithov koncept nevidne roke razumel kot metaforo spontano ustvarjenega družbenega reda kot posledice delovanja tisočih posameznikov, ne da bi se ti zavedali posledic svojega delovanja. Najbolj preprost primer Hayekovega spontanega reda je jezik. Nihče ni izumil jezika. Nastal je na podlagi komunikacije tisočih ljudi med seboj, sčasoma pa so se v procesu nastajanja oz. oblikovanja jezika sprejela določena pravila za vse člane družbe.

7. Svobodni trgi

Ekonomsko izmenjavo je potrebno prepustiti prostovoljni aktivnosti med posamezniki. Država ne sme narekovati državljanom kaj delati, kako varčevati, kaj graditi, kaj proizvajati. Vse to mora biti prepuščeno prostovoljni interakciji med posamezniki. Za Smitha menjava širi materialne koristi delitve dela, ki ob vzpostavljanju prostovoljnosti zagotavlja vzajemno korist. Dobrohotne posledice menjave in delitve dela zato niso rezultat zavestnega človekovega načrtovanja oz. udejanjanja razumskega načrta o vzpostavitvi družbe, ampak bolj človekovega naravnega nagnjenja k trgovini, menjavi in barantanju. Smith izpostavi idejo, da je menjava koristna za vse udeležene, čeprav jih vodijo izrecno sebični interesi ter jih blaginja drugih ne zanima. »Obeda si ne obetamo zaradi mesarjeve, pivovarjeve ali pekove dobrohotnosti, marveč zato, ker se trudijo za svoj prid. Ne nagovarjamo njihove človečnosti, marveč sebičnost, in nikoli jim ne govorimo o svojih potrebah, marveč o njihovih koristih« (Smith, 2010, str. 24).

8. Strpnost

Toleranca oz. strpnost je prepričanje, da se oseba ne vmešava v stvari, o katerih se ne strinja z drugo osebo. To ne pomeni, da dopušča stvari, ker se z njimi strinja ali misli, da so dobra stvar. Gre za vprašanje določenih moralnih načel. Z nekim dejanjem se nam ni potrebno strinjati, toda za to ne poskušamo vsiliti svojega mnenja drugemu. Klasičen primer je svoboda govora. Ljudem mora biti dovoljeno povedati tudi stvari, s katerimi se ne strinjamo. Smo strpni, čeprav nečesa ne zagovarjamo oz. se s čim ne strinjamo.

9. Mir

Za klasične liberalce je mir, brez nevarnosti vojne in nasilja, stanje, ko se lahko neobremenjeno posvetimo svoji dejavnosti. To stanje se najbolje doseže z nevmešavanjem v druge države. Interakcija z drugimi državami naj bi zato temeljila na štirih temeljnih idejah: prostemu pretoku ljudi, dela, kapitala ter blaga in storitev. Te štiri ideje danes predstavljajo temelje Evropske unije. Nekateri dajejo tudi velik pomen prostemu pretoku idej, ki naj bi bile temelj za mir v svetu.

10. Omejena vloga države

Zagovorniki klasičnega liberalizma na splošno menijo, da je zelo malo področij, na katerih naj bi bila država aktivna. Katera in kakšna je intenzivnost državnega vmešavanja na teh področjih pa se med seboj močno razlikuje. Dilema, kdaj prepustiti delovanje posameznikov tržnim silam in kdaj uporabiti vidno roko države, je večna problematika politične ekonomije. Smith izpostavi tri ključne stebre delovanja države:

1. Obramba države, kjer je »prva vladarjeva dolžnost zaščita družbe pred nasiljem in vdorom drugih samostojnih družb, se mora opravljati samo z vojaško državo« (Smith, 2010, str. 347). Smith zagovarja suverenost države kot najvišji nacionalni interes, ki mu mora biti vse podrejeno. Takšen primer je v tistem času sprejeti zakon o plovbi, ki je bil primer merkantilističnega ukrepa zaradi posega v podjetniško suverenost.

2. Pravna država, ki je nujni pogoj za vzpostavitev tržne družbe v smislu zaščite lastninskih pravic.

3. Javna dela in javne institucije, kjer je naloga države »[...] vzdrževanje tistih javnih ustanov in tistih javnih del, ki so za veliko družbo sicer lahko nadvse koristne, vendar so takšne narave, da bi dobiček nikakor ne mogel povrniti izdatkov nobenemu posamezniku ali manjšemu številu posameznikov [...]« (Smith, 2010, str. 377).

Mill zoper državni intervencionizem navaja tri vrste razlogov. »Prvič, kadar je verjetno, da bodo to, kar je treba opraviti, posamezniki opravili bolje od oblasti« (Mill, 2003, str. 246). Po Millu nihče ni bolj primeren ali usposobljen za vodenje določenega posla ali odločanje o tem, kaj naj vodi oz. na kakšen način od ljudi, ki se zanj osebno zanimajo. Drugi razlog, ki ga Mill izpostavi, se nanaša na duhovno rast in razvoj posameznika oz. primere »[...] ko posamezniki določene naloge v povprečju ne opravljajo tako dobro kot vladni uslužbenci, je kljub temu boljše, da jo zaupamo njim kakor vladi, ker bomo s tem prispevali njihovi duhovni rasti – na ta način bomo okrepili njihovo sposobnost delovanja, urili njihovo presojo in jih seznanjali z vprašanji, ki so jim prepuščena v obravnavo« (Mill, 2003, str. 246). Tretji Millov razlog za omejeno vlogo države je, da s tem po nepotrebem dodatno povečujemo njeno moč. V državi, kjer bi vodilna mesta v javnih podjetjih (ceste, železnice, zavarovalnice, delniške družbe), na univerzah ter različnih vladnih podružnicah zasedli

uslužbenci, ki bi jih imenovala in plačevala država, Mill meni, da »[...] ne bi mogla niti vsa svoboda tiska niti demokratični ustroj zakonodaje narediti, da bi bila ta ali katerakoli druga dežela svobodna drugače kot le po imenu« (Mill, 2003, str. 246).

Friedman v svojem znamenitem delu *Kapitalizem in svoboda* (angl. *Capitalism and freedom*) svobodno družbo primerja s športno igro. Tako kot dobra tekma zahteva, da njeni udeleženci upoštevajo pravila in sodnika, ki jih uveljavlja in razlaga, tako dobra družba temelji na soglasju državljanov o splošnih pogojih glede urejanja medsebojnih odnosov, interpretaciji teh pogojev ter načinih implementacije splošno sprejetih pravil. Pravila ne morejo biti sprejeta, če se o njih ne strinjajo udeleženci tekme ali če ne velja splošni družbeni konsenz. Pri razlagi pravil se je nemogoče zanašati samo na običaje in soglasnost, temveč je potreben razsodnik. Za Friedmana je zato osnovna vloga države »[...] omogočiti načine, s katerimi lahko spreminjamo pravila, posredovati med nami glede tolmačenja pravil in uveljavljati obnašanje v skladu s pravili do peščice, ki se jih sicer večina ne bi držala« (Friedman, 2011, str. 24). Friedman v omenjeni knjigi za razliko od Smitha ter predvsem Hayeka izredno eksplicitno opredeljuje področja delovanja države. Sam sem veliko bolj naklonjen tržni samoregulaciji kot državni intervenciji. Hkrati pa menimo, da nas je ravno visoka stopnja tržne deregulacije v obdobju pred krizo, predvsem v bančnem sektorju, pripeljala do točke, kjer je država morala reševati pred bankrotom nekatere največje investicijske banke v ZDA in Evropi. Vzrok za to gre mogoče iskati v moralni sferi oz. pomanjkanju vrednot ter slabo postavljenih pravnih okvirih oz. Friedmanovih pravilih igre, ki omogočajo posameznikom in institucijam takšne malverzacije, in ne v svobodnem tržnem delovanju.

2 RAZVOJ IN ZNAČILNOSTI AVSTRIJSKE EKONOMSKE ŠOLE

2.1 Nastanek avstrijske šole

V začetku 70. let 19. stoletja govorimo o nastanku novega obdobja, pojavu novih konceptov, ki sprožijo paradigmatični zasuk v ekonomski teoriji oz. tretji inovativni razvojni val, v okviru katerega je glavno vlogo imela marginalistična revolucija. Izraz je povezan z uveljavitvijo marginalistične analize oz. uporabe mejnih (marginalnih) konceptov, kot so mejni stroški, mejna produktivnost in mejna koristnost pri pojasnjevanju vrednosti. Čeprav so se ti koncepti občasno pojavljali že prej, se za neodvisne začetnike in utemeljitelje marginalizma v ekonomski teoriji štejejo trije ekonomski teoretiki: William Jevons v Angliji, Carl Menger v Avstriji in Leon Walras v Švici. Primat namesto klasične makroekonomske analize rasti in razdelitve zasede mikroekonomska analiza posameznika in njegovega ravnotežja. »V ospredje analize je v njihovih delih prišel posameznik (homo economicus), pri vprašanju vrednosti pa subjektivistični pristop, po katerem se vrednost oblikuje v vsakokratnem odnosu med posameznikom (potrošnikom) in dobrino« (Sušjan, 2006, str. 123).

Ime avstrijska šola (ponekod lahko zasledimo tudi dunajska šola) se v ekonomski teoriji pojavi na podlagi ustanoviteljev in podpornikov, ki so bili v začetku pretežno avstrijske nacionalnosti oz. s področja takratne Avstro-Ogrske (Menger, Mises, Böhm-Bawerk) s središčem na Dunaju, ki je v tistem času postal center novega pogleda na ekonomsko stroko. Skupina mladih nadebudnih ekonomistov pod vodstvom Carla Mengerja, Eugena von Böhm-Bawerka in Friedricha von Wieserja, poimenovani avstrijska šola, se je odločila opredeliti nove smernice v ekonomskem razmišljanju. Nastanek avstrijske šole je tesno povezan z enim od začetnikov marginalistične revolucije iz leta 1871 Carlom Mengerjem, ki velja za njenega utemeljitelja. Avstrijsko šolo se je že od začetka tesno povezovalo z liberalno tradicijo (Raico, 2012, str. 1). Prvo generacijo avstrijske šole, ki je najbolj razširila svoje ideje po Avstro-Ogrski, sta najbolj zaznamovala Eugen von Böhm-Bawerk in Friedrich von Wieser, ki nista neposredno študirala pod Mengerjem, sta pa bila pod močnim vplivom njegovih idej. V naslednjih generacijah sta dominantno vlogo predstavljala Ludwig von Mises in Friedrich von Hayek. Dunaj je vse do tridesetih let 20. stol. predstavljal središče avstrijske šole, ko se je večina njenih predstavnikov preselila ali bila pregnana v Veliko Britanijo ali ZDA (Schulak & Unterköfler, 2011).

2.2 Značilnosti avstrijske šole

Avstrijska šola zagovarja poseben pristop pri reševanju ekonomskih problemov, ki je izredno kritičen do moderne ekonomske miselnosti. Njeni zagovorniki verjamejo, da vsa ekonomska dejanja izhajajo iz vrednot in želja posameznikov in okoliščin v določenem času, ne pa iz statističnih povezav med ekonomskimi pojavi. Avstrijci zato verjamejo, da je njihov individualistično-vrednostni pristop boljši pokazatelj ekonomskih gibanj, zlasti gospodarskega razcveta in krize (Butler, 2010, str. 11). V nadaljevanju bom izpostavil nekatere ključne trditve oz. ideje, ki avstrijsko šolo razlikujejo od ostalih ekonomskih šol.

1. Ekonomske odločitve sprejemajo posamezniki.

Ekonomska veda temelji na izbiranju oz. željah. Posameznik ne more imeti vsega hkrati. Prisiljen se je odločati, ali bo svoj prosti čas ali denar namenil za nakup novega avta, druženje s prijatelji ali dopust. Vedno se mora za dosego ene stvari drugi odpovedati (časovno ali finančno). Vse to predstavlja ekonomske odločitve, kako naj posameznik z omejenimi viri (dopust, avto, denar, čas, trud) najbolj učinkovito zadovolji svoje potrebe. Takšne odločitve lahko sprejme samo posameznik. Namesto njega te odločitve ne more sprejeti družba ali kolektiv, ker nima lastne zavesti. Država lahko odloča o stvareh na podlagi volitev, toda posamezniki so tisti, ki izbirajo, kako oz. koga voliti. Bistveno je razumeti posameznikove želje in njene učinke glede na to, kako posamezniki sprejemajo odločitve.

2. Ekonomija ne spada med naravoslovne vede.

Ekonomska stroka preprosto ni kemija, fizika ali matematika, kjer je mogoče na velikih vzorcih delati ponavljajoče se kontrolirane eksperimente. Temelji na poznavanju vedenjskih vzorcev oz. na obnašanju posameznikov kot investitorjev, varčevalcev, potrošnikov itd. Njihove odločitve izhajajo iz personalnih in individualnih občutij, ki se jih ne da meriti in opazovati. Ključno je ravno poznavanje teh vedenjskih vzorcev, njihovih notranjih vzgibov ter njihove skupinske dinamike v posameznih situacijah. Toda kontrolirane eksperimente velikega obsega je težko in običajno nemogoče delati na posameznikih (Damijan, 2013).

3. Vse je podrejeno posameznikovemu vrednotenju.

Enaka dobrina lahko predstavlja različno vrednost vsakemu posamezniku glede na njeno koristnost. Kozarec vode žejnemu v puščavi pomeni večjo koristnost kot tistemu, ki ima vode v izobilju. Seveda se posameznikove želje lahko hitro spreminjajo. Dobra sama po sebi ne predstavlja neke fiksno določene koristnosti, temveč se nahaja v posameznikovi zavesti; vrednost in koristnost sta subjektivne narave. Če se posameznik odloči za neko dejanje, se mora odpovedati alternativnemu dejanju. To predstavlja strošek, ki ni nujno finančne narave, lahko pomeni čas ali trud, ki ga porabimo za doseg izbranega cilja med številnimi alternativami. Stroški so zato subjektivni. Posameznik se odloča med vrednostjo, ki mu omogoča doseg cilja, in vrednostjo, ki se ji odpove. Gre za povsem osebno odločitev, ker se vsak posameznik lahko odloči drugače. Zato je vsaka ekonomska odločitev od investicij, proizvodnje, trgovine in potrošnje subjektivna in odvisna od posameznikovih vrednotenj.

4. Cenovni mehanizem omogoča maksimirati vrednost in zmanjševati stroške.

Vrednost je subjektivno določena. Prodajalcu denar predstavlja večjo vrednost kot dobrina, medtem ko za kupca velja ravno obratno. Cene predstavljajo trenutne stopnje menjave med različnimi dobrinami in pošiljajo pomembne informacije udeležencem na trgu. »Podjetnikom omogoča, da svojo aktivnost usklajujejo z aktivnostmi drugih na podlagi gibanja relativno majhnega števila cen« (Hayek, 1991, str. 61). Če pride do povišanja cene na trgu, je to signal, ki spodbudi kupce da svojo potrošnjo namenijo dobrinam, ki imajo zanje večjo vrednost. Za proizvajalce tak signal pomeni, da proizvajajo več in uživajo dodaten prihodek. Na podlagi pomembne informacije, ki jo cenovni mehanizem sporoča, kupci in prodajalci avtomatično prilagodijo svoje želje novemu stanju, in aktivnosti milijonov ljudi so koordinirane (Hayek, 1991).

5. Konkurenčen trg se oblikuje na podlagi podjetniških inovacij.

Trgi niso popolni, a jih ravno njihova nepopolnost poganja. Slednji delujejo, ker posamezniki na trgu opazijo nove priložnosti, npr. cenejše načine proizvodnje neke dobrine ali storitveno tržno nišo, ki je trg še ne zagotavlja. Z ustrežno alokacijo virov, od manj

pomembnih področij k tistim, kjer so viri nujno potrebni, omogoča posamezniku dobiček. Podjetniške inovacije omogočajo, da se tržni sistem usmerja k najbolj učinkoviti alokaciji resursov. Želja po profitu neprestano spodbuja podjetnike k iskanju inovacij, zato je podjetnik pod nenehnim pritiskom razvijanja novih in boljših izdelkov in procesov. Konkurenca pomeni proces podjetniškega raziskovanja, ki imajo dobrohotne posledice v obliki boljših in cenejših oblik zadovoljevanja naših potreb.

6. Zasebno lastništvo je ključnega pomena.

»Če nas izkušnje iz zgodovine lahko kaj naučijo, je to zagotovo, da je zasebna lastnina neločljivo povezana s civilizacijo« (Mises, 1996, str. 264). Zasebno lastništvo zagotavlja izredno močne spodbude za učinkovito alokacijo omejenih resursov. Socialisti verjamejo, da je družba lahko enako uspešna tudi brez nenehnega zasledovanja dobička, če je premoženje v rokah družbe oz. družbenega lastništva. To je pri potrošnih dobrinah (npr. čevlji, očala), ki jih praktično ni mogoče deliti med ostalimi, nemogoče, zato so socialisti osredotočeni na proizvodne dejavnike v družbeni lasti. Toda, če se tovarne in stroji nikoli ne prodajo, nimajo cenovne vrednosti, kar posledično pomeni, da ni trga, s katerimi bi lahko odkrili, kje imamo pomanjkanje sredstev ter ustrezno alocirali omenjene vire. Proizvodni dejavniki v državni lasti za Hayeka predstavljajo tudi grožnjo svobodi. »Če bi bila vsa sredstva za proizvodnjo nakopičena pri enem samem lastniku, pa naj bi se ta imenoval »družba« kot celota ali diktator, bi nas imel tak lastnik popolnoma v svojih rokah« (Hayek, 1991, str. 116).

7. Zagotoviti uravnoveženost proizvodnje je zahtevna naloga.

Osnovna naloga proizvodnje je zagotoviti potrošne dobrine. Celotna proizvodnja vključuje čas in lahko zahteva zapletene vmesne proizvodne postopke, ki morajo biti usklajeni za njeno uspešno delovanje. V tem procesu se lahko v vsakem trenutku zaradi cenovnih sprememb (višji stroški dela, energije) ali sprememb v ponudbi (konkurent ponudi boljše proizvode) to ravnovesje poruši. Ker proizvodnji dejavniki niso obnovljivi, to podjetniku dela preglavice, večina pa je namenjenih za specifično proizvodno dejavnost.

8. Inflacija je izredno škodljiva.

Inflacija je za predstavnike avstrijske šole družbeno destruktivna na različnih ravneh (Butler, 2010, str. 16): 1. Inflacija razdre osnovno zaupanje med vlado in državljani, saj vlada uporablja inflacijo za zaseganje posameznikovega premoženja. 2. Nepričakovana inflacija pomeni prerazporeditev, saj kreditorejmalci pridobijo na račun stroškov kreditodajalcev. 3. Ker ljudje ne morejo natančno predvideti inflacije in je denar dodan nekje v sistem, se nekatere cene prilagodijo pred ostalimi, kar pomeni, da inflacija povzroči distorzijo menjave in proizvodnje. Glede na to, da je denar ključna povezava praktično med vsemi transakcijami v modernem gospodarstvu, monetarne distorzije prizadenejo te transakcije. Menim, da bi cilj vladne politike moral biti v smeri zmanjšanja takšnih monetarnih distorzij.

9. Dejanja imajo nenamerne posledice.

Koncept nenamernih posledic lahko zasledimo že v prvem poglavju pri obravnavi Smithove nevidne roke, kjer dobrohotne posledice niso rezultat zavestnega človekovega načrtovanja oz. udejanjanja razumskega načrta o vzpostavitvi družbe, ampak bolj človekovega individualnega ustvarjanja. Francoski ekonomist Frederic Bastiat je razlikoval med tistim, kar je vidno, in tistim, kar ni vidno. Vidno je označil kot razumljive logične posledice nekega dejanja ali politike. Kar ni vidno, pa je označil kot manj jasne, pogosto nenamerne posledice. »Med slabim in dobrim ekonomistom je le ena razlika. Slab ekonomist se omeji na *vidno* posledico. Dober ekonomist upošteva tako posledico, ki jo je mogoče videti, kakor tudi posledice, ki jih je treba *predvideti*« (Bastiat, 2011, str. 1). Za Hayeka so posledice vir družbenih sprememb ter razlog za evolucijo družbenih institucij. Hayek trdno vztraja pri liberalnem načelu »[...] da moramo urejanje naših skupnih zadev, kolikor je to le mogoče, prepustiti spontanim družbenim silam in pri tem uporabljati čim manj prisile [...]« (Hayek, 1991, str. 29-30). Institucije, kot so kultura, jezik, običaji, navade in tržna družba, za Hayeka niso posledica načrtovanja, temveč posledica spontanih družbenih procesov oz. evolucije, zato Hayek strogo zavrača idejo, da je družbeni red rezultat načrtovanih dejanj (Hayek, 1991).

10. Državni intervencionizem je skoraj vedno škodljiv.

Posameznik nima ustreznih vzvodov, s katerimi bi lahko neposredno vplival na družbene institucije, medtem ko vpliv in moč centralizirane oblasti vladnih predstavnikov to omogočata. Za predstavnike avstrijske šole je jedro razumevanja škodljivosti vmešavanja državnih predstavnikov v pomanjkanju njihove vednosti o posameznikovem vrednotenju. Država ne more vedeti, ali so njeni državljani pripravljeni plačevati višje davke v zameno za boljše šole, bolnišnice, javni prevoz... Po njihovem mnenju jim cene na trgu to lahko sporočijo, toda z njihovim ignoriranjem in lastnim vmešavanjem z namenom »izboljšanja« trga, to neizogibno vodi v podoptimalne rezultate. Še posebej v današnjem času, ko posamezniki svoje načrte prilagajajo hitro spreminjajočemu se okolju, država ne more niti pravočasno zbrati potrebnih informacij, ker medtem že zastarajo (Butler, 2010, str. 18).

Glede na ogromno skepso do vloge države v gospodarstvu s strani zagovornikov avstrijske šole, mislim, da gre njihovo videnje države močno v smeri *laissez-faire* sistema, katerega osrednja ideja je, da manj državnega poseganja v odločitve zasebnih subjektov vodi do bolj učinkovitega gospodarjenja. Zagovorniki te doktrine trdijo, da je najučinkovitejša dejavnost posameznikov, če se jim omogoči, da svobodno uresničujejo svoje interese v konkurenci z drugimi. Koncept *laissez-faire* je strogo proti državnemu intervencionizmu v gospodarske in tržne tokove s prepuščanjem vsega svobodnemu delovanju ekonomskih zakonitosti in neomejeni tržni konkurenci. Na drugi strani je za Hayeka *laissez-faire* »[...] skrajno dvoumen in zavajajoč opis načel, na katerih temelji liberalna politika. Vsekakor drži, da mora vsaka država delovati in da pomeni vsako državno delovanje tudi vmešavanje na določenih področjih. Toda to sploh ni bistveno. Pomembno je, ali lahko posameznik

predvideva, na kakšen način se bo država vmešavala, in na podlagi te vednosti oblikuje svoje načrte« (Hayek, 1991, str. 91). Hayek se je izogibal neposrednemu enačenju ekonomskega liberalizma z *laissez-fairem* in izpostavil dve vrsti nalog države. Prva obsega vzpostavitev institucionalnega okvira tržnega gospodarstva oz. pravno državo, druga pa zagotavljanje tistih dobrin in storitev, ki jih trg ne zagotavlja oz. posamezniku vsota njihovih koristi ne bi presegala vsote izgub. Za Hayeka so ključne štiri zahteve, ki bi zagotovile skladnost vloge države z liberalno miselnostjo: 1. skladnost z vladavino prava; 2. neprisilnost; 3. področje delovanja mora biti zunaj trga; 4. odsotnost monopola (Hayek, 2012).

Avstrijsko ekonomsko gibanje je sestavljeno iz več obdobj, v katerih je zaporedno delovalo več znanih avtorjev. Za začetnika oz. očeta avstrijske šole štejemo Carla Mengerja. Prvo generacijo predstavnikov avstrijske šole tvorijo: Eugen von Böhm-Bawerk, Friedrich von Wieser in Eugen von Philippovich. Sledi druga generacija avstrijskih ekonomskih mislecev: Ludwig von Mises, Joseph Schumpeter, Karl Schlesinger, Hans Mayer in Richard von Strigl. Tretjo generacijo predstavljajo: Friedrich August von Hayek, Oskar Morgenstern, Fritz Machlup, Ludwig M. Lachmann, Felix Kaufman in Ewald Schams.

2.3 Glavni predstavniki avstrijske šole

2.3.1 Carl Menger (1840-1921)

Menger je kot profesor na dunajski univerzi leta 1871 izdal temeljno delo *Načela ekonomije* (nem. *Grundsätze der Nationalökonomie*), s katerim je utemeljil avstrijsko ekonomsko šolo. S tem delom je Menger izzval do takrat prevladujočo klasično stroškovno teorijo vrednosti, s svojo marginalistično teorijo vrednosti, po kateri se cena določa na podlagi mejne (marginalne) vrednosti. Mengerjeva prednost pri uveljavitvi novega pristopa (pred Jevonsom in Walrasom) je bila v tem, da je Menger izrazil nove poglede popolnoma nematematično. Izhajal je iz predpostavke, da je vrednost subjektivna kategorija, ki je povezana s koristnostjo posameznika pri zadovoljevanju potreb z dobrinami. Menger je izpostavil štiri pogoje, s katerimi ima neka stvar lastnost dobrine oz. postane dobrina: 1. obstajati mora človeška potreba; 2. stvar mora imeti lastnosti, ki omogočajo zadovoljitev potrebe; 3. človek mora prepoznati možnost zadovoljitve potrebe s to stvarjo; 4. obstajati mora tehnična možnost, da se ta stvar usmeri v zadovoljitev potrebe (Sušjan, 2006, str. 137). Tudi stvari, ki se uporabljajo v proizvodnji, a ne služijo neposredni zadovoljitvi, imajo lastnosti dobrine, ker se v procesu proizvodnje transformirajo v potrošne dobrine. Iz tega izhaja Mengerjeva razvrstitev dobrin po redih na dobrine prvega reda, ki neposredno zadovoljujejo potrebe potrošnikov, in dobrine drugega in višjih redov, ki same po sebi ne predstavljajo dobrin, temveč morajo imeti svoje komplementarne dobrine, ki postanejo dobrine prvega reda, šele ko gredo skozi proces proizvodnje.

Menger poleg razvrščanja dobrin pri isti dobrini loči različne stopnje zadovoljevanja potreb, ker različne dobrine zadovoljujejo potrebe različnih pomembnosti. Opaža, da različne količine iste dobrine predstavljajo za potrošnika različen pomen. Vsaka nadaljnja enota

dobrine v okviru zadovoljevanja posamezne potrebe pomeni manjšo koristnost. Za posameznika, ki razpolaga z dohodkom, je zato smiselno, da dohodek razporedi med nakupe različnih dobrin tako, da mu bo zadnja enota vsake dobrine prinesla enako koristnost. Kot pogoj maksimizacije koristnosti potrošnika je Menger uporabil marginalno načelo. Pri proizvodnih dobrinah, ki niso namenjene neposredni potrošnji, izpostavi idejo o posrednem določanju vrednosti teh dobrin oz. teorijo imputacije, po kateri je vrednost dobrine opredeljena z nekakšno oportunitetno izgubo koristnosti v primeru njene neuporabe. Menger se je ukvarjal tudi z monetarnimi vprašanji, kjer razvije subjektivno teorijo denarja, po kateri denar ne izvira iz dejanj javnih oblasti, ampak kot rezultat gospodarnega posameznika, ki izbere najbolj tržno blago za potrebe menjave. »Denar ni rezultat nekega plansko določenega postopka, ampak nenameravanega postopka posameznika, da zadovolji svoje lastne interese« (Norčič, 2000, str. 235).

2.3.2 Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1914) in Friedrich von Wieser (1851-1926)

Böhm-Bawerk je bil izrazit liberalni mislec, ki je v času vodenja finančnega ministrstva storil veliko korakov k zmanjševanju državnih izdatkov in državnega intervencionizma. Postal je večkratni avstrijski finančni minister, pod katerim naj bi takratna Avstro-Ogrska doživljala najboljše fiskalna leta. Njegovo najpomembnejše delo je *Kapital in obresti* (nem. *Kapital und Kapitalzins*), ki je postopoma izšlo v treh izdajah ob koncu 19. stoletja. Böhm-Bawerkov prispevek se nanaša na teorijo kapitala in obresti. Menil je, da je ob uporabi proizvedenih sredstev za proizvodnjo (stroji oz. kapital) produktivnost v proizvodnji končnih dobrin bistveno večja. Proizvodnja teh sredstev zahteva čas, zato se s tem daljša tudi t.i. produkcijsko obdobje. Daljše kot je obdobje, večji je končni produkt. Ideja se je kasneje izkazala za analitično problematično, kljub temu pa Böhm-Bawerk velja za enega prvih, ki je poudarjal pomembnost časa v proizvodnji. Tudi obresti je razlagal kot časovno preferiranje sedanjih dobrin pred bodočimi s strani ekonomskih subjektov. »Ljudje so si pripravljene izposojati denar (in plačevati obresti) za nakup sedanjih dobrin zato, ker dajejo prednost zadovoljevanju sedanjih potreb pred prihodnjimi, ker pričakujejo izboljšanje svojega gmotnega stanja v prihodnosti in ker lahko investirajo v proizvodna sredstva, kar vodi v večjo proizvodnjo in višje donose v prihodnosti« (Sušjan, 2006, str. 165).

Wieserjev glavni prispevek je na področju alternativnih ali oportunitetnih stroškov. »Prispevek določenega produkcijskega faktorja se meri z maksimalnim dodatkom k outputu, ki ga lahko enota tega faktorja da v drugi uporabi« (Norčič, 2001, str. 247). Oportunitetni strošek v bistvu predstavlja splošno načelo imputacije, pri čemer pa je Wieser opozoril na Mengerjevo nedoslednost v primeru fiksnih razmerij med produkcijskimi faktorji. Wieser meni, da je prispevek inputov potrebno izračunati ob upoštevanju vseh kombinacij v različnih panogah v ekonomiji. V svoji knjigi (nem. *Der Natürliche Werth*) Wieser poleg alternativnih stroškov obravnava ekonomsko vrednost kot »naravno« kategorijo, ki se pojavlja v vseh racionalno urejenih družbah, ne glede na njihove institucije.

2.3.3 Ludwig von Mises (1881-1973)

Specifične značilnosti avstrijske šole so se ohranile tudi po prvi svetovni vojni, ko nastopi nova generacija pomembnih avstrijskih ekonomistov. Med njimi izstopajo predvsem Mises, Hayek ter Machlup, ki pomembno spremenijo vsebino avstrijske šole. Ohranili so metodološko vlogo individualizma in subjektivizma. Ti ekonomisti so se oddaljili od formalne marginalistične optimizacijske vrednosti in nasprotujejo teoriji splošnega ravnotežja, ki jo smatrajo za abstraktno in mehanično ter menijo, da je zato neustrezen pokazatelj delovanja tržnega mehanizma. Predvsem po zaslugi Hayeka in Misesa je avstrijska šola v 20. stoletju postala izrazito liberalistična smer v ekonomski teoriji (Sušjan, 2006). Na Misesove ideje sta močno vplivala tako Menger kot Böhm-Bawerk. Med njegova najpomembnejša dela spada knjiga Teorija denarja in kredita (angl. *The Theory of Money and Credit*), ki je izšla leta 1912. V njej Mises razširi teorijo mejne koristnosti na teorijo denarja in ideje, da poslovne cikle povzroča nekontrolirana ekspanzija bančnih kreditov. Mises je v 30. letih 20. stoletja sprožil razpravo o možnostih učinkovite ekonomske kalkulacije v razmerah centralnoplanskega socialističnega gospodarjenja. Mises je vztrajal pri trditvi, da je racionalno gospodarjenje možno izključno v okviru obstoja privatne lastnine in svobodnega trga. Za kalkulacijo so potrebne cene proizvodnih dejavnikov, ki pa v centralnoplanskem sistemu ne obstajajo, saj ni njihovih trgov. V knjigi (angl. *Human Action*) ter številnih drugih publikacijah Mises verjame, da lahko opredelimo določene resnice oz. dejstva, ki jih poimenuje zakoni (aksiomi), do katerih pridemo na podlagi izkušenj in razuma ter so empirično nepreverljiva.

2.3.4 Friedrich August von Hayek (1899-1992)

Hayekov najpomembnejši prispevek je na področjih politične teorije, psihologije in ekonomije. Veljal je za enega najbolj vidnih zagovornikov avstrijske ekonomske šole. Velik pomen ima njegovo vsestransko zagovarjanje liberalizma oz. človekove svobode. O tem je pisal predvsem v svojih delih, kot je Individualizem in ekonomski red (angl. *Individualism and Economic Order*), kjer je uporabil zanj univerzalno Smithovo načelo nevidne roke, da se s svobodno interakcijo številnih posameznikov razvijajo pravila obnašanja in mehanizmi, ki zagotavljajo politični red in ekonomski napredek. Institucije, tako ekonomske kot družbene, so spontani rezultat delovanja posameznikov, ne pa zavestnega načrta (Hayek, 1958, str. 7). Hayek je bil izredno oster tudi v svoji kritiki socializma in se skupaj z Misesom vključil v teoretično debato o socialistični kalkulaciji z Oskarjem Langejem. Hayek trg vidi kot dinamičen proces, ki spontano koordinira množico aktivnosti v smeri maksimizacije družbene blaginje in zato ne potrebuje nobenega nadomestnega mehanizma ali centralnega planiranja. Hayek izhaja iz dejstva, da vsak posameznik razpolaga z edinstvenim znanjem in informacijami, ki lahko samo preko delovanja tržnega mehanizma, kjer posamezniki svobodno nastopajo, to znanje učinkovito koristi družbi kot celoti. V tem pomenu je trg nenadomestljiv mehanizem. Planski organ, ki bi želel doseči enake tržne rezultate, bi moral posedovati znanje in informacije vseh posameznikov v družbi, kar je v realnosti nemogoče. Za Hayeka bi bilo socialistično planiranje možno doseči samo, če bi bilo ob danih

parametrih potrebno doseči enkratno ravnotežno stanje, ne pa v realnosti ob konstantnem spreminjanju parametrov delovanja ekonomije. Na temo totalitarizma in socialističnega planiranja je proti koncu druge svetovne vojne izšla znamenita Hayekova knjiga Pot v hlapčevstvo (angl. *Road to serfdom*), v kateri je centralnoplanske sisteme označil za pot v pogubo oz. izgubo svobode (Hayek, 1991). S področja politične teorije je Hayek svoj pogled o načelih svobode, na katerih temeljijo njegove predlagane politike, strnil v knjigi Ustava za svobodo (angl. *The Constitution of Liberty*).

2.4 Nastanek neoavstrijske šole

Po drugi svetovni vojni Hayekovo in Misesovo tradicijo o teoretičnem razmišljanju trga, ki predstavlja distinkcijo v primerjavi z avstrijci prve generacije, nadaljujejo številni drugi ekonomisti, od katerih po nacionalni opredelitvi, nihče ni bil Avstrijec. Kljub temu se je za te ekonomiste ter predvsem za njihov pristop začela uporabljati oznaka neoavstrijska šola. Najbolj znana predstavnik te šole sta Ludwig Lachmann (1906-1990) ter Israel Kirzner (1930). Neoavstrijska šola zagovarja popolni ekonomski liberalizem, ki ga opazimo že pri neoklasični teoriji, toda razlika med obema je v metodologiji. Pristop neoavstrijske šole je bolj evolutivne narave, ker je usmerjen v razumevanje delovanja trga kot procesa. »Medtem ko se neoklasična teorija ukvarja z ravnotežjem kot končnim rezultatom delovanja tržnega mehanizma, je za neoavstrijsko šolo relevantno predvsem razumevanje neravnotežja in vseh tistih (podjetniških) dejavnosti, zaradi katerih je trg inovativen in kreativen mehanizem, sposoben generirati spremembe in rezultate, ki se jih ne da napovedati vnaprej« (Sušjan, 2006, str. 327). Dejavnosti ekonomskih subjektov so v razmerah ravnotežja že usklajene, zato ni mogoče preučevati institucionalne značilnosti trga, ki usklajujejo in usmerjajo odločitve ekonomskih subjektov.

Na področju razumevanja konkurence je znana neoavstrijska kritika neoklasične teorije, kjer sta Hayek in Kirzner zavzela enaka stališča. Hayek v svojem eseju (angl. *The Meaning of Competition*) izpostavlja dejstvo, da neoklasična teorija vidi konkurenco kot ravnotežno končno stanje, ne pa kot dinamičen proces tekmovanja med ekonomskimi subjekti. »Konkurenca je v bistvu [...] proces, ki vključuje nenehno spreminjanje parametrov, katere pomen zato nikakor ne more biti skladen s teorijo, ki predpostavlja te parametre kot stalne« (Hayek, 1958, str. 106). Kirzner je v svojih delih Konkurenca in podjetništvo (angl. *Competition and Entrepreneurship*) ter (angl. *Perception, Opportunity and Profit*) zagovarjal enako stališče. Izpostavlja pomen dinamičnih procesnih značilnosti, ki dajejo pozitivne tržne rezultate, namesto končnega hipotetičnega tržnega stanja. Te značilnosti, povezane z vlogo podjetništva ter neodvisnih podjetniških odločitev, ki se sprejemajo v negotovih razmerah, so glavno gibalno tržnega gospodarstva. Neoavstrijska teorija izhaja iz Misesovega koncepta, pri katerem se ekonomski subjekti ne odločajo samo v okviru danih možnosti, temveč so pozorni na vedno nove priložnosti. Funkcijo podjetnika v tržnem gospodarstvu je izpostavljal tudi Joseph Schumpeter.

3 VLOGA JOSEPHA SCHUMPETRA V EKONOMSKI TEORIJI

3.1 Glavna dela in ideje

Josepha Schumpetra v ekonomski teoriji uvrščamo med nadaljevalca avstrijske tradicije, čeprav ni bil marginalist kot njegova predhodnika Menger in Bohm-Bawerk. Schumpeter velja za enega najpomembnejših nemonetarnih teoretikov cikličnih gibanj. Njegove osnovne ideje se nahajajo v njegovem delu Teorija gospodarskega razvoja (nem. *Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*) iz leta 1912. Leta 1932 je Schumpeter odšel v ZDA, kjer so nastali njegovi naslednji pomembni prispevki k teoriji ekonomske dinamike. Etape kapitalizma je leta 1939 analiziral v svojem velikem delu Poslovni cikli (angl. *Business Cycles*), kjer je na gospodarska nihanja poskušal odgovoriti z zgodovinskega, statističnega in teoretičnega stališča. O konkurenci ter prihodnosti kapitalizma je razpravljal v knjigi Kapitalizem, socializem in demokracija (angl. *Capitalism, Socialism and Democracy*) iz leta 1942. Schumpeter je avtor številnih bibliografskih člankov izdanih v knjigi Deset pomembnih ekonomistov: od Marxa do Keynesa (angl. *Ten Great Economists: from Marx to Keynes*, 1952) ter izredno obsežnega zadnjega velikega dela, ki je objavljeno posthumno in predstavlja morda eno od najboljših del zgodovine ekonomske analize nasploh, Zgodovina ekonomske analize (angl. *History of economic analysis*, 1954). V osnovi se Schumpetrove ideje po letu 1912 niso bistveno spreminjale. V svojih kasnejših delih se Schumpeter osredotoči na razvoj in razpravo o posameznih problemih brez spreminjanja osnovnega koncepta svoje teorije.

3.1.1 Podjetniška aktivnost in inovacije

Kot izhodiščno točko svoje teorije je Schumpeter vzel Walrasovo ravnotežje, ki ga je smatral za enega največjih dosežkov ekonomske stroke, Walrasa pa za največjega med ekonomisti. Teorija splošnega ekonomskega ravnotežja predpostavlja, da se tehnologija in potrošnikove preference ne spreminjajo. Pod takimi pogoji se gospodarstvo lahko giblje samo proti stanju, v katerem je proizvodnja stacionarna, ali v primeru, da se prebivalstvo povečuje, raste z enako stopnjo kot delovna sila brez kakršne koli spremembe v kvaliteti ali načinu proizvodnje. Za Schumpetra je pomembna gospodarska ekspanzija, ki jo spremljajo strukturne spremembe v sistemu proizvodnje in spremembe v kvaliteti in sestavi končnega proizvoda. Edinstvenost Walrasove teorije splošnega ravnotežja je v tem, da proces prikazuje v stalnem obnavljanju na področju proizvodnje kot tudi potrošnje. Ko konkurenca enkrat pripelje sistem v položaj maksimalne učinkovitosti, se to stanje vedno znova ponavlja. Toda Schumpeter je menil, da v realnosti ravnotežnega stanja gospodarstva nikoli ne dosežejo, ampak se gibljejo ciklično, saj se razvojni proces doseže s kršenjem stacionarnega ravnotežja. »Kapitalizem je tedaj po naravi oblika ali metoda ekonomske spremembe in nikoli ni in niti ne more biti statičen« (Schumpeter, 2010, str. 34). Cikličnost je za Schumpetra cena, ki jo gospodarstvo plačuje za svoj napredek in je sestavni del dolgoročnega razvoja. V stacionarnem stanju vsako podjetje proizvaja enake vrste in

količine dobrin z združevanjem proizvodnih faktorjev vsakič na isti način. Po Schumpetru se takšno stacionarno stanje razbije znotraj okvirov proizvodnje, kar je pogosto posledica radikalnih sprememb proizvodnih metod, s katerimi se prične razvojni proces. Za Schumpetra so glavni povzročitelj cikličnih gibanj inovacije, ki so »osnovni vzgib, ki spravi kapitalistični stroj v pogon in ga v njem tudi ohranja [...]« (Schumpeter, 2010, str. 35).

Inovacije predstavljajo spremembe, ki periodično preoblikujejo obstoječo industrijsko strukturo z vpeljavo (Schumpeter, 1981, str. 89):

- novih metod produkcije: mehanizirane tovarne, elektrificirane tovarne, kemična sinteza ipd.;
- novih vrst blaga: železnica, avtomobili, električni aparati;
- novimi oblikami organizacije: združevanje firm;
- novimi viri ponudbe: z volno iz La Plate, ameriškim bombažem, bakrom iz Katange;
- novimi trgovinskimi potmi in trgi za prodajo itn.

Vsaka novost ali invencija še ne pomeni inovacije. Pogoj, da postane inovacija, je njen prenos v gospodarski proces, ki ga izpelje podjetnik, kot nosilec inovativnosti, na podlagi podjetniškega podviga, ki predstavlja uvedbo inovacije v ekonomski sistem. Podjetniki in podjetniški podvigi so pojav, ki pripadajo razvoju in rušijo ravnotežje z zasledovanjem profitabilnih priložnosti, ki so stacionarnem stanju neznanca. »Zato je povsem napačno [...] trditi, kakor to počnejo številni ekonomisti, da sta bila kapitalistična podjetnost in tehnološki napredek dva medsebojno različna dejavnika v obravnavanem razvoju proizvodnje; v bistvu sta bila ena sama reč oziroma kakor lahko še rečemo, prvi je bil gonilna sila drugega« (Schumpeter, 2010, str. 75).

3.1.2 Profit

Profit je za Schumpetra rezultat podjetniške aktivnosti oz. nagrada za vpeljavo neke inovacije v kapitalistični sistem. Ko se pojavijo dobrine, ki zadovoljuje potrošnikove potrebe bolje od obstoječih proizvodov, možnost za nastanek profita izhaja iz dejstva, da višje cene za izboljšane nove proizvode presegajo stroške, tudi ko so ti stroški višji od stroškov starih proizvodov. V primeru širitve na nove trge, na katerem je dobrina, ki se je proizvajala ali prodajala že prej nekje drugje, nepoznana, se lahko ustvari profit, saj so novi kupci pripravljeni plačati visoko ceno. Glede na to, da v stacionarnem sistemu ni inovacij tudi ni profita. Za Schumpetra profit obstaja samo v dinamičnem okolju, medtem ko je v Walrasovem, splošnem statičnem ter centralno planskem sistemu, enak nič (Reisman, 2004, str. 69).

3.1.3 Kreditiranje in varčevanje

V stacionarnem stanju vsako podjetje financira svoje operacije iz tekočih prihodkov. Toda podjetnik, ki ima namen zgraditi proizvodnjo, v kateri bo njegova inovacija zaživela, potrebuje kupno moč, da bi privabil določene proizvodne resurse. Ti resursi se tako umikajo iz starih in usmerjajo v nova področja, ki so potrebna, da bi se inovacija izpeljala. Takšna nova plačilna sredstva omogoča kredit, ki je za Schumpetra druga osnovna značilnost ekonomskega razvoja in izrednega pomena za vpeljavo inovacij (McCraw, 2007, str. 164). Nekateri menijo, da se inovacije ne financirajo s kreditom, ampak v bistvu z varčevanjem, to je presežkom, ki ga iz tekočih dohodkov ustvarijo gospodinjstva ali podjetja. Schumpeter to možnost zavrača, saj v stacionarnem stanju varčevanja ni, ali pa obstaja v minimalnih količinah. Kmalu nastopijo težave, ki so tipične za gospodarsko ekspanzijo: zaradi vedno večje ponudbe dobrin, ki izvirajo iz inovacije, nastopi padanje cen teh dobrin ter naraščanje cen produkcijskih faktorjev. Istočasno morajo podjetja odplačevati za inovacije najete kredite, vse to pa povzroči finančne težave in naznanja prihajajočo recesijo (Napoleoni, 1981).

3.1.4 Poslovni cikli

Razvoj kapitalističnega gospodarstva s pomočjo inovatorskih procesov po Schumpetru ni stalen in enolik, ampak gre za zaporedje ciklov. Zanj je vzrok cikličnega gibanja v tem, da inovacije niso enakomerno razporejene v času, ampak težijo h koncentraciji oz. kopičenju v določenih obdobjih. Schumpeter to razume kot zgodovinsko dejstvo, da je potrebno premagati številne družbene prepreke, da bi se neka inovacija vpeljala. Te ovire, ki nasprotujejo vsemu, kar je pomembno in novo, je lažje premagati, če »borbo« proti tradicionalnem principu vodi nekdo, ki je bolj podjetniški, kot je to običajno. Po drugi strani je ta koncentracija inovacij obsojena, da se prej ali slej izgubi, saj sčasoma množica novih dobrin, ki so rezultat inovacij, vse močneje pritiska na trg. Skupaj z vse večjimi obveznostmi vračanja dolgov s strani podjetnika ima izredno dušeče delovanje, ki znižuje pričakovane profite in upočasnjuje vpeljavo inovacij. Ta mehanizem za Schumpetra predstavlja osnovni dejavnik, ki determinira nihanja. Lahko se tudi opazi, da neenakomerna razporeditev inovacij v času zgleda bolj posledica kot vzrok poslovnega cikla ter morda teži k povečanju nihanja. Schumpeter je v želji po večji realističnosti poleg faz prosperitete in recesije dodal še fazi depresije in oživitve. Po Schumpetru zamik med časom, ko je neka inovacija sprejeta, in časom, ko začne prinašati donose v obliki dobrin, ki se lahko prodajajo, varira v skladu s samo inovacijo. To je izvor cikla različne pogostosti (Schumpeter, 1939).

Schumpeter je razvrstitev ciklov glede na njihovo periodo ponavljanja poimenoval z imeni ekonomistov, ki so že pred njim s statističnimi meritvami dokazovali njihov obstoj. Tako je razlikoval *Kitchinov cikel*, ki traja od 3 do 4 leta, *Juglarjev cikel* s periodo približno 10 let in *Kondratievov cikel* s trajanjem od 50 do 80 let. Za Schumpetra so tako približno trije Kitchinovi cikli vključeni v okvir enega Juglarjevega ter pet Juglarjevih v okvir Kondratievega. Vsak izmed zgodovinsko zabeleženih ciklov je povezan z določeno skupino

inovacij. Schumpeter je tako prvi Kondratievov val povezal z industrijsko revolucijo (1770), drugega z razvojem železnic in uveljavitvijo parnega stroja (od 1830) ter tretjega z uvedbo elektrike in jekla (od 1880). »Vsak od teh valov je sestavljen iz »industrijske revolucije« in absorpcije njenih učinkov. Statistično in zgodovinsko lahko recimo opazujemo [...] vzpon takega dolgega vala ob koncu osemdesetih let 18. stoletja, njegov vrhunec okoli leta 1800, upad in potem nekakšno okrevanje, ki se je končalo na začetku štiridesetih let 19. stoletja. [...] Njej za petami je prišla še ena izmed takih revolucij, ki je proizvedla še en dolg val; ta je nastal v štiridesetih letih, dosegel vrh tik pred letom 1857 in upadel do leta 1897, sledil pa mu je še eden, ki je dosegel vrh okoli leta 1911 in danes upada« (Schumpeter, 1981, str. 89).

3.1.5 Etape kapitalističnega razvoja

Schumpeter razlikuje dve etapi v zgodovini kapitalizma: prvo etapo poimenuje *konkurenčni kapitalizem*, drugo pa *kapitalizem trustov*. Za prvo so značilna majhna in srednja velika podjetja, ki niso prevelika glede na celotno velikost trga. V tej etapi uvedba inovacij v glavnem predstavlja nastanek novih podjetij. V kapitalističnem sistemu, poteka t.i. proces *ustvarjalnega uničevanja*, ki izvira iz delovanja konkurence in »[...] nenehno revolucionira ekonomsko strukturo *od znotraj*, nenehno uničuje staro in nenehno ustvarja novo. Ta proces ustvarjalnega uničevanja je bistven za kapitalizem. Je tisto, kar oblikuje kapitalizem in v čemer mora živeti vsako kapitalistično podjetje« (Schumpeter, 2010, str. 36). Hud konkurenčni boj in težnja po večji uspešnosti pa vodi v nastanek velikih podjetij, trustov, ki imajo tako moč, da lahko zadržijo inovatorski proces znotraj sebe samih, inovativnost pa postaja depersonalizirana dejavnost, nekaj povsem običajnega. »Gospodarski napredek postaja depersonaliziran in avtomatiziran. Pisarniško delo in delo komisij postopno nadomeščata individualno akcijo« (Schumpeter, 2010, str. 110). Ekonomski proces tako postane impersonalen in avtomatiziran, podjetniška vloga pa ne pripada več intuitivnemu podjetniku posamezniku, temveč skupini strokovnjakov, ki funkcijo opravljajo rutinsko. Tehnološki napredek, ki postane predvidljiv in avtomatiziran, za Schumpetra predstavlja gospodarsko nazadovanje. »Ta družbena funkcija že izgublja svoj pomen in ga bo v prihodnosti še hitreje izgubljala, [...], saj so se inovacije same skrčile na rutino. Tehnološki napredek postaja vse bolj stvar skupin šolanih strokovnjakov, ki zagotovijo to, kar drugi zahtevajo od njih, in poskrbijo, da to deluje predvidljivo. Romantika poslovnih prigradov hitro izginja, saj lahko zdaj marsikdo natanko izračuna tisto, kar je bilo nekdanje dostopno zgolj genijevem preblisku« (Schumpeter, 1981, str. 171).

Ker v takšnem sistemu ni lahko ugotoviti, kdo je podjetnik, saj nihče ni izključno in v vsakem trenutku podjetnik, govorimo tudi o ločenosti lastniške funkcije in funkcije vodenja podjetja. Schumpeter ugotavlja, da so v času konkurenčnega kapitalizma vlogo podjetnika v glavnem opravljali sami lastniki podjetij. V dobi prevlade velikih trustov pa ima podjetniško vlogo lahko oseba, ki ima kontrolo nad podjetjem (lastnik večine delnic v podjetju) ali direktorji ali običajni poslovodje lahko pa tudi druga individualna ali kolektivna telesa, pri katerih je »[...] lik lastnika in z njim specifičnega lastniškega interesa popolnoma izginil. Obstajajo plačani izvršni organi in vsakršni poddirektorji in direktorji. Obstajajo veliki

delničarji. In obstajajo mali delničarji« (Schumpeter, 2010, str. 120). V ekonomskem sistemu, temelječem na velikih korporacijah, profit pripade podjetju, toda njegova razdelitev postane vprašanje notranje politike podjetja. Profit lahko pripade lastnikom delnic, članom uprave, posameznim vodjem celo delavcem povsem neodvisno od tega, kdo je dejansko opravljal vlogo podjetnika. Za Schumpetra je podobno s svobodnim sklepanjem pogodb, ki je včasih pomenilo »[...] individualno sklepanje pogodb, ki ga je regulirala svobodna izbira med neskončnim številom možnosti« medtem ko je danes pogodba »[...] stereotipna, neindividualna, neosebna in zbirokratizirana [...] in predstavlja zgolj omejeno svobodo izbire in je večinoma ujeta [...]« (Schumpeter, 1981, str. 182).

3.1.6 Konkurenca in monopol

Schumpetrovo razlikovanje med konkurenčnim kapitalizmom in kapitalizmom trustov izpostavlja pomembno področje ekonomske teorije - opredelitvi konkurence in monopola. V ravnotežni teoriji je konkurenca opredeljena s statičnimi pojmi. Konkurenčni trg je sestavljen iz velikega števila podjetij, ki vsa proizvajajo enake dobrine. V primerjavi z velikostjo trga so ta podjetja tako majhna, da posamično nimajo nobenega vpliva na ceno. Takšno situacijo je v stvarnem življenju težko najti. Schumpeter zato jasno izrazi konceptualno kritiko neoklasičnega modela popolne konkurence oz. Walrasovega ravnotežja. Teorija splošnega ravnotežja je po Schumpetru sama »[...] odkrivala vse večje število izjem glede na stare trditve o popolni konkurenci pa tudi o svobodni trgovini. Te izjeme so omajale brezpogojno prepričanje o odlikah popolne konkurence, [...], trditev, da je popolni konkurenčni sistem idealno ekonomičen pri ravnanju z viri in da jih razdeljuje na način, optimalen glede na dano razdelitev prihodkov, [...], zdaj ne moremo več postavljati tako samozavestno kot nekoč« (Schumpeter, 1981, str. 133).

Kot nasprotje statičnemu pristopu k popolni konkurenci Schumpeter zagovarja dinamični vidik konkurence kot tehnološkega rivalstva med podjetji, kjer je dinamična analiza predstavljena kot analiza časovnih zaporedij. Ta teorija za razlago določenih ekonomskih kvantitet, npr. cene v danem trenutku: »[...] upošteva ne le stanje drugih ekonomskih kvantitet v istem trenutku, kakor to počne statična teorija, temveč tudi njihovo predhodno stanje in tudi pričakovanja o njihovih prihodnjih vrednostih« (Schumpeter, 2010, str. 64). V primeru, da neka motnja poruši ravnotežje, »[...] proces vzpostavitve novega ni tako zanesljiv, hiter in ekonomičen, kakor je trdila stara teorija popolne konkurence, obstaja tudi možnost, da bo sam boj za prilagoditev pripeljal do sistema, ki se bo še bolj oddaljil od novega ravnovesja, namesto da bi se temu približal« (Schumpeter, 2010, str. 64). Takšen dinamičen vidik konkurence je kasneje v ekonomski literaturi dobil oznako schumpeterska konkurenca ali nova konkurenca. »Takšno razumevanje konkurence implicira stalno spreminjanje produkcijskih funkcij (zaradi stalnih tehnoloških sprememb), zato ni skladno z neoklasično teorijo, ki ima za cilj prikazati, kako se ob danih produkcijskih funkcijah (tehnologijah) preko spreminjanja relativnih razmerij med cenami na trgih vzpostavljajo ravnotežna stanja« (Sušjan, 2006, str. 199).

Takšno razumevanje konkurence pomeni tudi drugačno razumevanje koncepta monopola od tradicionalnega. Že sama uvedba inovacije neizbežno pomeni določeno stopnjo monopola. Preden se inovacija razširi, v bistvu predstavlja monopol podjetnika; profit, ki ga podjetnik na tej osnovi pridobi, pa gre povsem na račun monopola. To ni absolutni monopol kot pri tradicionalni teoriji, temveč samo začasni monopol. V normalnih okoliščinah bi takšen monopol izginil v dinamičnem procesu konkurence, ki najprej širi inovacijo, ki je omogočila monopol, potem pa inovacijo podvrže primerjavi z naslednjimi inovacijami. Nekaterim podjetjem na trgu se uspeva izogniti procesu konkurenčnosti. V tem primeru bi njihov profit postopoma dobil značilnosti monopolske rente in njihov položaj bi na trgu počasi postal položaj stalnega monopola. To se v zgodovini kapitalizma dogaja vse pogosteje. Ne glede na to takšne monopolistične prakse ni treba smatrati kot nekaj negativnega oz. kot nekaj, kar bo upočasnilo stopnjo razvoja. Prehod iz konkurenčnega kapitalizma v kapitalizem trustov, torej iz etape, v kateri so se inovacije v glavnem vpeljevale z novimi podjetji, do etape, v kateri jih v glavnem vpeljejo že obstoječa podjetja, po Schumpetru ne pomeni nikakršno zaviranje gospodarskega razvoja ali padec v ravni kvalitete, nasprotno meni, da bi sprememba celo pospešila razvoj (Reisman, 2004, str. 87-91). Na ta način Schumpeter zavrača tezo, ki so jo izpostavljali številni pristopi, da je kapitalizem zaradi edinstvenega mehanizma v končni krizi obsojen na propad. Svoje prepričanje Schumpeter gradi predvsem na neekonomskem razmišljanju.

3.1.7 Usoda kapitalizma

Schumpeter v svoji knjigi *Kapitalizem, socializem in demokracija* (angl. *Capitalism, socialism and democracy*) iz leta 1942 med drugim razpravlja tudi o razmerah, ko bi bile vse človeške potrebe zadovoljene, proizvodne kapacitete pa na svojem vrhuncu, bi po njegovem takšne razmere popolne zasičenosti avtomatično pomenile socializem. Takšno stanje je sicer malo verjetno, saj se človeške potrebe z razvojem in tehnološkim napredkom nenehno ustvarjajo, kljub temu pa meni, da bi »s tem [...] nastopilo bolj ali manj stacionarno stanje. Kapitalizem, ki je po svojem bistvu razvojni proces, bi zakrnel. Podjetniki bi ostali brez dela. [...] Sloj buržoazije, ki živi od dobičkov in obresti, bi začel izginjati. Vodenje industrije in trgovine bi postalo stvar administracije in osebje bi neizogibno prevzelo značilnosti birokracije. Skoraj avtomatično bi se pojavil nekakšen zmeren socializem« (Schumpeter, 1981, str. 169).

»Ker kapitalistično podjetje samo deluje v smeri avtomatizacije napredka, lahko sklepamo, da samega sebe dela odvečnega – da se poskuša zlomiti na koščke pod pritiskom lastnega uspeha« (Schumpeter, 1981, str. 173). Schumpetrovo kapitalistično gospodarstvo je zato obsojeno, da zavoljo svoje uspešnosti, v svoji končni fazi pade v krizo, ki bo zahtevala spremembe v organizaciji gospodarstva. »[...] tako sedanje kakor prihodnje delovanje kapitalističnega sistema zanika idejo zloma tega sistema pod težo ekonomskega neuspeha, a da ravno njegova uspešnost spodjeda družbene institucije, ki ga varujejo in tako »neizogibno« ustvarjajo razmere, v katerih ne bo mogel več živeti, in izrecno kažejo na socializem kot na njegovega zakonitega dediča« (Schumpeter, 1981, str. 81-82).

Schumpetrove trditve niso strogo ekonomske, ker temeljijo na spremembah družbene strukture. Slednje Schumpeter utemeljuje s sledečima argumentoma: a) mehanizaciji podjetniške aktivnosti ter b) spremembah družbenega in gospodarskega okolja. Pri prvem Schumpeter meni, da moderne statistične tehnike in računske operacije omogočajo zelo natančno predvidevanje povpraševanja, kot je bilo to mogoče prej v zgodovini. Tako se lahko prilagoditev proizvodnih kapacitet pogojem trga izvaja na osnovi natančnih izračunov, s čimer se zmanjšuje pomembnost, ki sta jo včasih predstavljala intuicija in pogum podjetnika. »Sam napredek lahko postane prav tako mehaniziran kakor upravljanje stacionarnega gospodarstva in ta mehanizacija napredka lahko skoraj prav tako močno vpliva na podjetništvo in kapitalistično družbo, kakor bi vplivalo prenehanje gospodarskega napredka« (Schumpeter, 1981, str. 170). Istočasno pa naklonjenost k ustvarjanju velikih podjetij, od katerih vsako kontrolira velik tržni delež, pomeni veliko tveganje. Tveganje izhaja iz strogih medsebojnih odnosov različnih posledic, ki so rezultat odločitev sprejetih na različnih mestih v gospodarskem sistemu. Zaradi tega proizvodnjo in akumulacijo kapitala vse pogosteje kontrolirajo skupine vodij in ekonomski analitiki, ne pa posamezni podjetniki. Na ta način je uničena izredno močna povezava med posameznim podjetnikom in inovacijo, ki je obstajala že v samih začetkih kapitalizma. Posledično industrijska buržoazija izgublja svoj pomen in ključno zgodovinsko vlogo, da iz svojih vrst omogoča podjetnika, posameznega inovatorja. Kot drugi argument, zaradi katerega bo podjetniška vloga v zrelih ekonomijah začela slabeti, je zaradi izginjanja industrijske buržoazije »[...] zlasti pa instituciji lastnine in svobodnega sklepanja pogodb, ki so nekdaj izražale potrebe in oblike prave »zasebne« gospodarstva« (Schumpeter, 1981, str. 182).

Po Schumpetru podjetnik posameznik, ki se je bil za svojo lastnino pripravljen ekonomsko, politično in celo fizično boriti do samega konca, v sodobnem kapitalizmu povsem izumira. »S tem, da ima kapitalistični proces goli paket delnic za substitut zidov tovarne in strojev v njej, odvzame ideji lastnine življenje, [...] da človek s tem, kar je njegovo, počne, kar hoče [...] da nosilec lastninske pravice izgubi voljo, da bi se ekonomsko, fizično in politično bojeval za »svojo« tovarno in za nadzor nad njo ter če bi bilo potrebno, umrl na njenem pragu. [...] Dematerializirano, nefunkcionalno in odsotno lastništvo ne dela vtisa in ne vzbuja moralne privrženosti na način, kakor je to mogla nekdaj početi vitalna oblika lastnine« (Schumpeter, 1981, str. 182). Kapitalizem zato v svoji prvotni obliki ne bo preživel, v spremenjeni oz. prilagojeni obliki pa bo potrebna večja intervencija države, ki bo vodila v socializem, za katerega pa Schumpeter meni, da ne bo učinkovit.

3.2 Primerjava Schumpetra z avstrijsko šolo

Schumpetrovo skupno točko z ostalimi avstrijci, predvsem Hayekom ter Kirznerjem, je možno zaslediti pri razumevanju koncepta konkurence, ki so jo opredeljevali kot dinamični behavioristični proces, temelječ na podjetniškem uvajanju in širjenju inovacij (Sušjan, 2002). Menim, da je Schumpeter v svoji analizi koncepta konkurence črpal ideje klasičnih avtorjev,

torej podjetniškega rivalstva med subjekti, kjer pa je še bolj izpostavil pomen tehnološkega rivalstva v procesu konkurence. Za Schumpetra v sodobnem kapitalističnem gospodarstvu ni toliko pomembna cenovna konkurenca, ampak kot pravi »[...] nekaj šteje le konkurenca novega blaga, nove tehnologije, novega vira ponudbe, novega tipa organizacije [...], ki določa odločilno prednost v stroških ali kvaliteti, obstoječih podjetij pa ne ogroža v njihovem marginalnem dobičku ali proizvodnji [...]« (Schumpeter, 1981, str. 109).

Podobno kot Hayek tudi Schumpeter poudarja pomen zasebnega lastništva, ki pravi da »[...] v institucionalnem okviru kapitalizma tovarnarjev in trgovčev zasebni interes spodbuja optimalno delovanje v interesu vseh« (Schumpeter, 2010, str. 24). Menim, da Schumpeter podobno kot nekateri klasični avtorji, npr. Smith, izhaja iz ideje, da samointeres oz. zasebne koristi lahko pomenijo skupno dobro. Svobodno podjetništvo, ki predstavlja enega od temeljev avstrijske analize, lahko vzporedno zasledimo tudi pri Schumpetru, katerega osrčje podjetniško-inovacijske filozofije predstavlja podjetnik posameznik, ki neodvisno ter na podlagi svoje intuicije sprejema poslovne odločitve na trgu.

Drugi avstrijski ekonomisti, predvsem Mises in Hayek, delijo Schumpetrov interes za razlago cikličnih gibanj. Mislim, da se Hayek metodološko giblje v Schumpetrovih postavljenih okvirih, saj analiza obeh izhaja iz gospodarstva, ki se nahaja v stanju mirovanja, ki je značilno za neko splošno stacionarno ravnotežje in obravnava cikel kot prehod k novemu stacionarnemu ravnotežju, ki ga povzroči motnja. Hayek kot razlog za motnjo vidi v spremembi posameznikovih preferenc in spremembah, ki jih izzove monetarna politika. Schumpeter pa motnje razlaga z nemonetarnimi vzroki.

Čeprav so se avstrijci v glavnem zavzemali za čim manjšo matematizacijo ekonomske stroke, to ne velja za Schumpetra, ki je izredno cenil Walrasov matematični dosežek splošnega ravnotežja in bil naklonjen uporabi tako matematike kot statistike v ekonomiji. To je predstavljalo precejšnjo ideološko bariero med Schumpetrom in njegovimi avstrijskimi učitelji, zlasti mentorju Mengerju (Kurz, 2006, str. 22).

SKLEP

Glede na izredno posebno vlogo v ekonomski teoriji je Schumpetra težko neposredno priključiti določeni šoli oz. miselnosti. Schumpeter je avstrijski ekonomist, ki je povezan z avstrijsko tradicijo, nikoli pa ni bil eksplicitno del te šole, temveč je ohranil neko samosvojo vlogo v ekonomski teoriji. Kljub vsemu menim, da se nekateri koncepti, ki jih je v svojih delih izpostavljal in so bili v besedilu omenjeni, približajo idejam nekaterih ključnih predstavnikov avstrijske šole, zlasti Hayeku, Kirznerju ter Misesu. Področja, ki predstavljajo vzporednice med temi teoretiki, se nanašajo zlasti na tiste ekonomske kategorije, ki v planskem gospodarstvu ne obstajajo: svobodno podjetništvo, lastnino, individualizem ter dinamično konkurenco. Ideja svobodnega podjetništva oz. podjetniške dejavnosti v skladu s Schumpetrovo filozofijo vsebuje tudi nekatere ključne elemente klasičnega liberalizma: 1.

individualistično aktivnost podjetnikov posameznikov; 2. zasebno lastnino, ki predstavlja institucionalni okvir kapitalizma, in 3. družbeno naklonjenost, ki vključuje demokratično tradicijo in delujočo pravno državo. Navedeni elementi predstavljajo temelje, ki lahko skupaj zagotavljajo dovolj visoko raven podjetniške kreativnosti, ki je potrebna za dinamiko kapitalističnega sistema. Dodana vrednost Schumpetra danes ni v njegovi analizi in napovedi razkroja kapitalizma zaradi njegove prevelike uspešnosti, temveč v ločevanju oz. prepoznavanju lastniške in podjetniške funkcije ter družbenih vrednot kot temeljev in gonilnih sil stalnega napredka kapitalističnega sistema.

Individualizem in intuitivnost podjetnikov sta tisto, kar kapitalistični sistem razlikuje od ostalih. Vloga Schumpetrovih inovativnih podjetnikov posameznikov je v današnjem času še vedno ključna za uvajanje tehnoloških inovacij in poganjanje razvoja. Podjetništvo ni končalo kot depersonalizirana rutinska dejavnost skupin strokovnjakov ali uradnikov, ampak se nenehno modificira in širi. Socialna omrežja, spletne aplikacije in računalniški programi kot jih poznamo danes, v glavnem niso plod razvojnih centrov velikih korporacij, ampak posameznikove izredno podjetniško in tehnološko naravnane ideje, ki nagrajuje podjetniške podvige, kapitalizem pa s tem postaja še bolj vitalen in fleksibilen.

LITERATURA IN VIRI

1. Bastiat, F. (2011). *Ekonomija svobode*. Ljubljana: Nova revija.
2. Berlin, I. (1992). *Dva koncepta svobode*. Najdeno 30. septembra 2013 na spletnem naslovu http://www.libakademija-drustvo.si/dokumenti/47/2/2005/ISAIABerlin_222.pdf
3. Bršič, B. (2010, 8. september). Moralni filozof in ekonomist, zgled pravega liberalizma. *Pogledi.si*. Najdeno 3. oktobra 2013 na spletnem naslovu <http://www.pogledi.si/mnenja/moralni-filozof-ekonomist-zgled-pravega-liberalizma>
4. Butler, E. (2010). *Austrian Economics: A Primer*. UK: Adam Smith Institute Reserach Ltd.
5. Damijan, J.P. (2011, 10. november). Joseph Schumpeter ali Zakaj so novice o smrti kapitalizma močno pretirane. *Damijan blog*. Najdeno 17. januarja na spletnem naslovu <http://damijan.org/2011/11/10/joseph-schumpeter-ali-zakaj-so-novice-o-smrti-kapitalizma-mocno-pretirane/>
6. Damijan, J.P. (2013, 24. oktober). Zakaj ekonomija ni znanost. *Damijan blog*. Najdeno 20. decembra na spletnem naslovu <http://damijan.org/2013/10/24/zakaj-ekonomija-ni-znanost/#more-35225>
7. Friedman, M. (2011). *Kapitalizem in svoboda*. Ljubljana: Soleco.
8. Hayek, F.A. (1958). *Individualism and Economic Order*. Chicago: The University of Chicago Press.
9. Hayek, F.A. (1978). *New studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
10. Hayek, F.A. (1991). *Pot v hlapčevstvo: socialistom vseh strank*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
11. Hayek, F.A. (2012). *Ustava za svobodo*. Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko.
12. Kurz, H.D. (2006). Joseph Alois Schumpeter – politički ekonomista između Marxa i Walrasa. *Ekonomski anali*, 169, 7-42.
13. McCraw, T.K. (2007). *Prophet of Innovation: Joseph Schumpeter and Creative Destruction*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
14. Mises, L. (1996). *Human action: A Treatise on Economics* (četrti izdaja). San Francisco: Fox & Wilkes.
15. Mill, J. S. (2003). *Utilitarizem; in O svobodi* (prva izdaja). Ljubljana: Krtina. Knjižna zbirka Temeljna dela.
16. Mrkaić, M. (2005, 19. avgust). O negativni in pozitivni svobodi. *Finance.si*. Najdeno 21. decembra na spletnem naslovu <http://www.finance.si/128768/O-negativni-in-pozitivni-svobodi>
17. Mrkaić, M. (2007). *To so bile svete krave*. Ljubljana: Založba Pasadena. Zbirka Ventilator.
18. Napoleoni, C. (1981). *Ekonomska misao dvadesetog stoljeća*. Zagreb: Ekonomska biblioteka.

19. Norčič, O. (2000). *Razvoj in temelji sodobne ekonomske misli* (tretja izdaja). Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
20. Raico, R. (2012). *Classical Liberalism and the Austrian School*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.
21. Reisman, D. (2004). *Schumpeter's market: enterprise and evolution*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
22. Schulak, E.M., & Unterköfler, H. (2011). *The Austrian School of Economics: A History of Its Ideas, Ambassadors, and Institutions*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.
23. Schumpeter, J.A. (1939). *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, 2 (1st ed.). New York in London: McGraw-Hill Book Company, Inc.
24. Schumpeter, J.A. (1981). *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*. Zagreb: Globus. Zbirka Biblioteka Novi svijet.
25. Schumpeter, J.A. (2010). *Lahko kapitalizem preživi? : ustvarjalno uničevanje in prihodnost globalne ekonomije*. Ljubljana: Studia humanitatis.
26. Smith, A. (2010). *Bogastvo narodov : raziskava o naravi in vzrokih bogastva narodov*. Ljubljana: Studia humanitatis.
27. Sušjan, A. (2002). *Izbrana poglavja iz politične ekonomije*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
28. Sušjan, A. (2006). *Uvod v zgodovino ekonomske misli*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.